

Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine

Yard.Doç.Dr. Hatice Şirin USER*

Özet: Bu çalışmada Göktürk Kağanlığı döneminin üst düzey askeri-idari unvanları arasında yer alan bilge, ayguç, çabış, buyruk ve yargan incelenmiştir. Türkçe fiil köklerinden yapım ekleriyle türemiş olan bu unvanlar, kültür tarihi temelinde morfosemantik açıdan ele alınmıştır. Unvanların oluşumunda görev alan fiil kökleri, ekleri ve ek-kök ilişkileri ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Eski Türk kültüründe bir çok unvanın Latince, Grekçe veya Arapça gibi eski kültür dilleriyle ortak kavramlardan (bilmek, tahmin etmek, ön görmek, kehanette bulunmak, buyurmak vb) türediği sonucu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe unvanlar, bilge, ayguç, çabış, buyruk, yargan

1. Eski Türkçedeki unvanlara dair, XX. yüzyılın ilk yıllarından başlayıp günümüze ulaşan geniş bir literatür oluşmuştur. P. Pelliot'un 1915-1916'da *T'oung Pao*'da, eski Türk kañçılıryası, Kotwicz'in 1932'de Moğol kañçılıryası hakkında verdiği bilgiler eski Türk unvanlarını da yakından ilgilendirmektedir (Köprülü 1939: 18). Shiratory 1926'da *Toyo Bunko*'da, *kagan* ve *katun* unvanlarını incelediği çalışmasında, *kagan*'ın ilk defa Juan-Juanlarda (Avar) kullanıldığını sonucunu ortaya koyar (1945: 504). Buna karşılık Ramstedt, *kagan*'ın Çin, W. Bang ise Soğut kaynaklı olduğunu ileri sürer. F. Laszlo ve Liu Sien-pilerden, Pelliot, Barthold ve Olbricht ise Shiratory'ye katılarak Juan-Juanlardan Türklere sirayet ettiğini söyler (Donuk 1988: 25).

1.1. Eski Türk unvanlarıyla ilgilenen araştırmacılar, bunların genellikle, hatta mutlak surette yabancı kaynaklı (Çince, Soğutça vb.) olduklarını iddia eden girişimlerde bulunmuşlardır. W. Bang ve H. H. Schaeder *kagan* ve *katun*'un Soğutçadan, Marquart ve Bang *yabgun*'un Toharcadan geçtiğini ileri sürerler (Köprülü 1939: 20). *Katun*'un Soğutça olduğu tezi, Barthold, Wittfogel, Feng, Gabain ve Räsänen tarafından da tekrarlanır (Gabain 1988: 273; Räsänen 1949:157; Donuk 1988: 30). Karşı tez, Boodberg tarafından, *katun*'un Türklerce Hun döneminden beri bilindiği ve alıntı olmadığının belirlenmesiyle gelişir (Boodberg 1936: 169). Giles, Karlgren gibi sinologlar, *beg* unvanını Çinceye bağlar (EDPT: 322). *Beg* unvanının İranî kaynaklı olabileceği de sık sık dile getirilir (Sanping Chen 2002: 299). Barthold,

* Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bornova / İZMİR
hatice@edebiyat.ege.edu.tr

sık dile getirilir (Sanping Chen 2002: 299). Barthold, Menges ve Golden, bu unvanların Türkler dışındaki topluluklarda kullanılmasını “delil” gösterip alıntı olabilecekleri üzerinde dururlar (Barthold 1975:13; Menges 1968: 168, Golden 2002: 99, 119). F. Altheim, *kapgan* unvanını Soğutçayla ilişkilendirmeye çalışır (Donuk 1988: 29). Buna karşılık R. Giraud ve Clauson, bu unvanın Türkçe *kap-* fiilinden geliştiğine dikkati çekerler (Giraud 1961: 149; Clauson 1956: 73-77). *Kapganın* Türkçe olduğu, son yıllarda Marcel Erdal tarafından da kaydedilir (Erdal 1991: 384-385). *Tarkan* unvanı ise, Beveridge tarafından Eski Yunancaya, hatta Etrüskçeye kadar götürülür (Donuk 1988: 45’ten). Köprülü, Beveridge’in yazısını “sathî” olarak niteler (Köprülü 1939: 7’den). Eberhard ve Sinor *tarkan* unvanını, Türkçe *tar-* fiiline bağlar (TMEN II: 471; Eberhard 1945: 324). *Tigin* unvanı Ramstedt tarafından Korece; Altheim tarafından Çince veya Farsçayla açıklanmak istenir (Donuk 1988: 49’dan). Gabain *şad*, *tigin*, *tarhan* gibi bazı unvanların Orta İran dillerinden gelebileceğini ifade eder (1988: 42).

1.1.1. Köprülü, bu türden yabancı köken arama çabalarını “eski Türk cemiyetlerinin siyasi ve kültürel inkişaf derecesi hakkında menfi fikirlerin neticesi olan bu telakkilerin, ilmi araştırmalar için ne kadar zararlı olduğu bir mütearife” dir diyerek değerlendirir ve ön yargılardan arınmış bir bilimsel platforma bir nevi çağrıda bulunur (Köprülü 1939: 21).

1.1.3. Boodberg, Eberhard, Czeglédy, Clauson, Giraud, Rásony, Hamilton, Róna-Tas gibi bilim adamları, meseleye daha nesnel yaklaşırlar (Boodberg 1936; Eberhard 1945; Czeglédy 1951; Clauson 1956; Giraud 1961; Rásony 1993; Hamilton 1997; Róna-Tas 1998).

2. Eski Türkçede kayıtlı kişi adları, unvan veya unvanın niteleyicisi durumundaki sözler, bilhassa kültür tarihi ve köken bilgisi açılarından sık sık inceleme konusu olmuştur (Eberhard 1945; Czeglédy 1951; Menges 1958; Bombaci 1974; Sertkaya 1993, Karaağaç 2001a, Karaağaç 2001b vd.). İncelenen sözler, çoğu kez Türkler veya farklı toplulukların kullanım alanına dahil edilmeye çalışılmış; çok az çalışmada unvanlar kültür tarihi, morfem ve köken bilgileriyle bir arada incelenmiştir.

Bu yazıda, Türkçe fiillerden geliştiği açık olan *bilge*, *ayguç*, *çabı*, *buyruk* ve *yargan* /*yargu* sözlerinin Türk kültür tarihindeki yerleri ve ek-kök ilişkileri üzerinde durulacaktır.

2.1. bilge: Eski Türkçede asli olarak “bilge kişi” anlamında bir sözlük birimidir. Aynı zamanda “danışman” veya buna benzer resmi bir unvandır. *Bilge Kağan* örneğindeki gibi sıfat değeri de taşır (EDPT: 340; Tekin 2000: 240). Asya Hunlarından beri var olduğu bilinen¹ bu sözün üst anlam katmanı “siyaset ve idarede hakim” biçiminde gelişmiştir (Ögel 1957: 112; Kafesoğlu

1995: 283). Başarılı hükümdar ve devlet adamlarının unvanlarını nitelemesinin yanı sıra, Türk hükümdar ailesinden olan *katunlar*² da bu unvan ve niteleyicisini taşımaktaydı (Bombaci 1975: 46). Sadece özel ad veya unvanları değil, genel adları da vasfeder: *bilge bilig* “irfan”. Erdal bu sözün, sözlüklerde zikredilmese de bir çok metinde geçtiğine işaret eder. *öge* ~ *üğe* (< ö- “düşünmek”), bu sözün yakın bir sinonimidir. *moyga* (< *boñ-) ve *tümge* ise antonimleridir (Erdal 1991: 376-7). Unvan, özel ve cins ad niteleyicisi olmasının yanında şahıs adı olarak da kullanılır: *tngrı bögü el bilgä arslan tngrı uyğur tärkänimiz* (Rybatzki 1997: 45/106)

2.1.1. Eski Türkçede çok açık bir unvan niteleyicisi olan *bilge*, siyasi alanda *çabışın* karşılığıdır. *çabış* ordunun yüksek rütbeli komutanı olarak askeri taktikleri düzenler; *bilge* ise tecrübe, öngörü ve bilgileriyle sivil siyasi hayatı istikrarda tutar. *Bilge*, eski Türk devletlerinde “bozkır hayat şartlarını sürdürmeyi, Türk yaşayışına uygun bölgeleri el altında tutmayı, ülkede idari birliği korumayı, askeri gücü zinde tutmayı, törenin sürekli geçerliliğini sağlamayı, Türk kültürünü yozlaştırabilecek dış etkilere karşı hassas davranmak siyaseti”ni (Kafesoğlu 1995: 268) tam olarak başarmış *kağanı* niteler. Ancak, eski Türk kültürü ve yaşam sisteminde askeri ve sivil hayat keskin çizgilerle birbirinden ayrılmadığından *çabış* ve *bilgenin* sınırlarını net olarak çizmek doğru olmaz.

2.2. Göktürk ve Uygur dönemi metinlerinde *bilge*, *kağandan* başka *öge* “devletin danışmanı”, *beg* “boyun, kabilenin başı”, *tamgaçı* “damgacı, mühürdar”, *buyruk* “kumandan”, *ayguç* “kağanın danışmanı, sözcüsü” gibi üst düzey devlet yetkililerini ve *ata* “baba”, *kişi* “kişi” gibi halk kitlesinin bireylerini de niteler. Bu sade vatandaşların temel özelliği, bozkır hayatı, töre, idari birlik, askeri güç ve toprağı koruyup kollama konularında devletin en güçlü makamlarının sahipleriyle (*kağan*, *ayguç*, *buyruk* vb.) zihniyet ve icraat iş birliği içinde olmalarıdır:

2.2.1. Çaa-Köl-1: *Kanım ilimke tapdım, bilge ögem tapdım, kadaşım tapdım* (Malov 1952: 35); Hoytu Tamir: *Bilge beg Taçam* (ETY: 306)³; Ongin: *Bilge ataçım* (Sertkaya 1993: 594); Uybat III: *Bökmedim ilte kalmış altı bilge beg oğlıma* (Malov 1952: 62); KT-G-6: *Edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş* (Ergin: 1989: 66); KT-K-13 *Türgiş kağanda Makaraç tamgaçı Oguz Bilge Tamgaçı kelti* (Ergin 1989: 75); BK-D-4 *Bilge Kağan ermiş, alp kağan ermiş* (Thomsen 2002: 128).

2.2.2. *Bilgenin*, Uygur döneminde *kağanın* niteleyicisi olma özelliğini korumakla birlikte,⁴ yeni inançların (Budizm, Maniheizm gibi) etkisiyle, bozkır hayatını biçimlendirme ve töreyi koruma sistematığının hızla dışına çıkarak, daha çok felsefi nitelikleri barındıran bir mahiyet aldığı ve “bilgin, bilge” anlamlı sözlük birimi özelliğinin koyulaştığı gözlenir: *bilge bahşilar* (TT VIII/H 4); *bilge bilig* (TT VIII/H 8); *budha pilge* (TTVIII/A 20); *bilge burkan* (Mayt.

7/49); *bilge tengri* (Mayt. 9/17-18); *üküş bilge kişiler* (Hamilton 1998: 63); *balık uluşta bilgelerke ayıtıp* (Hamilton 1998: 63); *tükel-lig bolmış bilge bilig erür* (Barutçu Özönder 1998: 117b/17); *bilge tengri tengrisi burkannıg* (Kaya 1994: 3/17); *bilge bilig edremleri* (AY: 42/17); *kirtü bilge biligke tayanıp* (AY: 50/15).

2.2.3. Karahanlı döneminde, Uygur Türkçesi metinlerindeki bu “felsefi” mahiyetin daha belirginleştiğini gözlemleriz: *filekim söz erdi ay bilge bügü* (KB:192); *iligke yüz urdı bu bilge tetig* (KB: 475); *boyda ulug bilge bolup bilging ula* (DLT I: 51); *uzakı bilge ança aymış* (DLT I: 88); *alp çerikde, bilge tirikde* (DLT I: 388); *bilge erig edgü tutup sözün işit* (DLT I: 428). Özellikle, *alp çerikde, bilge tirikde* örneği, İslamiyetle birlikte *alplık* ve *bilgelik*in birbirinden kısmen ayrılmış olduğunu fark ettirir. Oysa Göktürk döneminde, daha önce de belirttiği gibi, *bilgelik* ve *alplık kagan, buyruk* vb. üst rütbeli kişilerin temel ve birbirinden ayrılmaz iki niteliğidir: *Bilge Kağan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yime budunu yime tüz ermiş* (KT-D-3, Ergin 1989).

2.3. *bil-*, Eski Türkçenin “bilmek”, “bilgi ve irfan sahibi olmak” anlamındaki fiildir (DTS: 98). Genel Türkçede “bilgi edinmek, öğrenmek”, “(daha önce tanışılan birini) hatırlamak, tanımak”, “haberi olmak”, “vakıf olmak, tam olarak anlamak”, “farz etmek”, “öğrenmiş veya alışmış olmak” (Tietze 2002: 340; ESTY: 137-139) anlamları vardır. Yardımcı fiil olarak kullanıldığında yeterlik bildiren birleşik fiiller oluşturur. Bir başka ifadeyle *bil-*, *u-* “muktedir olmak” ile birlikte, Türkçede *iktidari* çekimin kaynağını teşkil eder. “bilgi sahibi olmak”, “muktedir olmak” anlamlı fiillerin “kulların ilahî sahibi” (*ugan*)⁵ ve “kara bodunun idarî sahibi” (*bilge*) anlamlı Eski Türk kültür sözlerinin teşekkülünde veya nitelenmesinde rol oynamaları tesadüf değildir.

2.3.1. –*gA* eki, geçişli ve geçişsiz fiillerin adlarını yapar. Hareketi yapanı, olanı veya yapılan nesnelere karşılar (Ergin 1989: 178). Daha önce Ramstedt ve Gabain tarafından öne sürülen –*gA* ve –*gAy* ilişkisinde (Kononov 1980: 90), Erdal, –*gA*’nın orijinal bir partisip eki olduğunu söyler. Erdal’a göre, son sesteki *y*, arkaik işaret zamiri *i/i*’nin (*ınça, ıntın* gibi) nominatif biçimi olmalıdır. Bu hipotez, –*gAy*’ın sadece yüklemelerde kullanılıp partisip olarak kullanılmamasının sebebini açıklar. –*gA i/i*, sentaktik olarak –*mlş ol* yapısına eş değerdir (Erdal 2004: 242-243). Erdal ve Gabain’in tezinden hareketle, arkaik gelecek zaman eki –*gAy*’ı oluşturan –*ga* ile oluşturulmuş *bilge* sözünde, “bilen, bilge” anlamının dışında, “geleceği gören, öngörülü, irfan sahibi, ârif” anlamlarının da var olduğu söylenebilir. *bilge* sözünün Batılı türkologlar tarafından Latin kökenli *wise* ve *weise*⁶ sözünü karşılanması (EDPT: 340; TMEN II: 836), Arapçadaki karşılığının ise *hakim* “hüküm ve hikmet sahibi”

olması, bu Türkçe unvanın, diğer eski kültür dilleriyle ortak bir kavramdan (bilmek; görmek; öngörmek) türetildiğini ortaya koymaktadır.

3. *ayguç* “konuşan veya emir, komut veren” (EDPT: 271) “devlet baş müşaviri; kağan adına emir veren, sözcü” (Tekin 2000: 239; TMEN II: 649). VIII. yüzyılda Göktürk Kağanlığı devrinde Tonyukuk’un unvanları arasında zikredilir (Donuk 1988: 2).

Göktürk döneminde, *ayguç*’ın tam olarak ne tür bir rütbeyi karşıladığı çok net değildir. Tonyukuk kitabesinde kayıtlı cümlelerden bazı sonuçlar elde etmek mümkün olsa da, bu sözün kesin karşılığı saptanamaz. *Anta ayguç[si?] yeme ben ök ertim, yağıç[si] yeme ben ök ertim ilteriş kaganka türük böğü kaganka türük bilge kaganka* (T 49-50, Tekin 1994) ifadesinde, Tonyukuk’un İltiriş, Böğü ve Bilge Kağan’ın *ayguç*’ı olduğu açıktır. Tonyukuk yazıtında Oğuzdan gelen bir casusun iletmiş olduğu mesajda, Tabgaç ve Kitany’a gönderilen komutanlar, Göktürk *kagan*’ının alp, *ayguç*’unun ise *bilge* olduğunu söylerler. Bir tür “vezir” veya “sadrazam” gibi üst düzey bir unvan olduğu anlaşılan *ayguç*, kağanın yetkilerinin birçoğuna sahip sivil ve askeri alanda akıl hocası biçiminde değerlendirilebilir. Eski Türk devletlerinde *kagan*, *beg* vb. unvanlar, tek kişiye özgü değilken; *ayguç*, Tonyukuk’a has özel bir unvan–belki de sadece bir niteleme sıfatı–olarak kendisini gösterir. Tonyukuk’tan sonra bu yüksek rütbeyi taşıyan başka bir devlet adamına rastlamıyoruz. Tonyukuk yazıtında, Tonyukuk kendisinden bahsederken, sık sık *bilgesi çabışı ben ök ertim, ben özüm bilge Tonyukuk* ibarelerini kullanır; kendisini *ayguç* olarak nitelemesine ise tek yerde rastlarız.

3.1. Uygur yazmalarının son yıllarda hız kazanarak yayımlanmasının ardından *ayguç*’ın Göktürk dönemini izleyen Türk dili tarihindeki yeri netlik kazanmıştır. Uygur metinlerinde geçen *iş ayguç* *Avluç Tarkan* (EUTS: 20) unvan grubundaki *iş ayguç* ibaresi, Röhrborn tarafından “Geschäftsträger” (bir hizmette görevlendirilen, memur edilen) olarak anlamlandırılır (UW 5: 299). Clauson’a göre, Uygur döneminde “usta ve ustabaşı” biçiminde anlamlandırılacak daha düşük bir rütbeyi “rather humble position near the carpenter and seem to be mean merely foreman of work” ifade eder (EDPT: 271). Uygur metinlerinde *Koço balık ayguç*, “Koço şehrinin yöneticisi”; *sazın ayguç* “din adamı, Budizm danışmanı” (UW 5: 300) gibi sivil idari ve dini yükümlülükleri kapsar.

3.1.1. *iş ayguç* terimi, Clauson’un belirleyip Zieme ve Rybatzki’nin katıldığı gibi, Uygur döneminde “daha alt derecede bir unvan” haline gelmiştir: “manastırda ikinci derece vaiz; manastır içinde ve dışında görevleri dağıtan kişi; yemekhanede denetçi; gelir yöneticisi; ustabaşı, ser-hademe vb.” Bir rütbe unvanı değil, görev unvanıdır. Ancak çok düşük bir unvan da değildir. Bunu, 1209’da İdikut’tan Cengiz Han’a gönderilen bir elçinin *iş ayguç* unvanını

taşınması ispatlar (Rybatzki 1997: 243). *Maytrısimit*'te geçen *yakşıcı iş ayguçı boltumuz* ibaresi “çilingir görevlisi (veya denetçisi) olduk” biçiminde anlamlandırılmalıdır. Ş. Tekin *ayguçı*'yı “amir, müşavir”, *yakşıcı*'yı “çilingir” olarak ayrı maddelerde anlamlandırır (Mayt.: 357, 500).

3.1.2. Bu veriler; eski Uygur Türkçesi döneminde *ayguçı* unvanının Göktürk dönemindeki yaptırım gücü yüksek üst düzey devlet yetkilisi mahiyetinin hızla azalarak “görevli kişi, bir işe memur edilmiş kimse” anlamıyla görevlik bir mahiyete büründüğünü gösterir.

3.2. *ay-*, *Uigurisches Wörterbuch*'da “emretmek, buyurmak; yaptırmak; iletmek; açıklamak, beyan etmek; söylemek, konuşmak; kehanette bulunmak, tahmin etmek, önceden bilmek” anlamlarıyla kayıtlıdır (UW 4: 286). Clauson, *ay-*, *te-* ve *sözle-* arasında çok az farkın olduğunu, ancak erken dönemlerde *ay-*'in diğerlerinde olmayan *saygın* (*honorofic*) bir içeriğinin olduğunu kaydeder (EDPT: 266). Clauson'un kullandığı *honorofic* sıfatı, *ay-* fiilinin “demek, söylemek” gibi fiziksel alt anlam katmanının üstüne çıkan “emretmek; deklare etmek; kehanette bulunmak” anlamlarıdır.

3.2.1. Eski Türk yazıtlarında *ay-* fiilinin geçtiği cümlelerdeki fail ve nesnelere, söz konusu görüşü destekler niteliktedir:

kıyın aydım (Şine Usu D 2, ETY: 168); *Bilge Küli Çor Tarduş budunug iti ayu olurtı* (ETY: 137); *kıyınıg könglünçe ay* (T-32: Tekin 1994: 15); *tengri yer anda ayu birdi* (Şine Usu C 9, ETY: 176); *öd tengri aysar* (KT K 10, Tekin 1988: 87); *tengri aymış ötçe biligçe yorımadımız erser* (Huast. 326-8, EDPT: 266); *Kül Tiginiñ altunun kümüşin ağışın barımın tört biñ yulkısın ayıgma Tuvgut bu* (KT GB: Ergin 1989:76).

3.2.2. Tonyukuk ve Şine Usu yazıtlarındaki *kıyın ay-* ibaresi, basit bir biçimde “ceza söylemek” olarak anlamlandırılmaz; ancak “cezai yaptırımda bulunmak; hakim sıfatıyla işlenen suça karşı hükümde bulunmak ve nihai kararı bildirmek” gibi “yüksek mahkeme üyesi”nin⁷ yetkileri dahilindeki yaptırımlardan sayılmalıdır.

3.2.3. Yukarıdaki örneklerde, *ay-* fiilinin faileri, *tengri* ve *kagan* olmalarıyla belirginleşir. Clauson'un altını çizdiği *honorofic* mahiyet de budur. *ay-* fiilinin kılıcı veya yapıcısı, hükümdar ve tanrı makamını dolduran *bilge* ve *ugandır*. *Ugan tengrinin* yeryüzündeki temsilcisi *bilge kagan*, *kağanın* siyasi ve askeri arenadaki temsilcisi ise *ayguçı*dır. Dolayısıyla *ayguçı*, “emreder, buyurur, beyan eder, öngörür, hatta geleceğe dair kehanette bulunur”.

3.3. *-gUçl*: Çok işlek bir fiilden isim yapım ekidir. Çokluk, aşırılık, devamlılık görevleri vardır. Yaptığı isimler çok ve devamlı yapan veya olan nesnelere karşılar. Eyleyici adları türetir (Ergin 1989: 181; Tekin 2000: 91). *-gU* ve *-çl*'nin birleşmesiyle oluşmuştur. *-gUçl*, isimlerdeki *-çl*'nin fiillerdeki karşılığı-

dır. Meslekler ve kişilerin özelliklerini gösterir.–gUçl eki almış şekillerin çoğu kişileri iş alanları, sosyal mevkileri, tekrarlanan davranışları, ayırt edici kişisel nitelikleri açısından karakterize eder: *bark etgüçi, bediz yaratıgma bitig taş etgüçi Tabgaç kagan çıkkanı çang sengün kelti* (KT K 13, Erdal 2004: 291-292). Uygur dönemi metinlerindeki *ot yegüçi tınlıg* “otobur canlı” örneğinde karakteristik bir özellik; hükümdarın elbiselerini yıkayan kişinin unvanının *uz yuguçı* “usta yıkayıcı” olmasında meslek adı, Bodhisattva’nın *ün eşitgüçi* “ses işiten” unvanında ayırt edici kişisel bir özellik göze çarpar. Böğü Kağan’ın Maniciliği Uygur toplumu için kabul etmesinin ardından, toplumu din işlerine sevk etme görevini yüklediği kişi *tavratguçı* olarak adlandırılır (Erdal 2004: 293).

4. Çabış⁸ “yaver, başdanışman, başkumandan, ordu komutanı” (Tekin 2000:242; EDPT: 399). *Çabış*, öncelikle askeri bir unvandır. *Bilgenin* askeri alandaki karşılığıdır (EDPT: 399). Göktürklerden itibaren Oğuzlar kanalı ile Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde askeri (kumandan), idari (sivil muhafız, haberci) ve diplomatik (elçi) bir nitelik taşır (Donuk 1988: 92). *Çabış*, Bizans kaynaklarında Grek alfabesiyle çeşitli yazımlarla kaydedilmiştir (Moravcsik 1958: 308).

4.1. Clauson’un da belirlediği gibi, zamanla askeri rütbe olarak düşük bir düzeye inmiştir. Orta çağda, *çavuş* muhtelif zamanlarda “hükümdarın birincil koruması, kağanlık silahlı kuvvetlerinde kolordu üyesi, devletin ve taşra karargahlarının kolluk görevlisi” gibi değişken anlamlar içerir (EDPT: 399). Kaşgarlı Mahmut, “savaşta safları düzelten ve askeri zulüm etmeye bırakmayan kimse” olarak anlamlandırır (DLT IV: 139). Çağ. “atlı gürz taşıyıcısı; kervan kılavuzu”; Har. “teşrifatçı; atlı gürz taşıyıcısı” (EDPT: 398); Kıpç. “padişahın önünde saygı ile bağırان adam” (KTS).

4.1.1. Müller, eski Uygur metinlerinde *çabış* olarak kaydedilen kelimenin Osmanlı devrindeki *çavuş*un eski biçimi olduğunu ilk belirleyen kişidir. Pelliot da bu görüşü kabul etmiş ve Çin kaynaklarında 735-737 yıllarında Çin sarayına T’u-kiüler tarafından sefir sıfatı ile gönderilen bir adamın taşıdığı *çö-pi-se* unvanının *çabış* olduğunu söyleyerek, kelimenin eskiliğini delillendirmiştir (Köprülü –tarihsiz-: 362’den).

4.1.2. Köprülü, Vambery’nin *Etymologisches Wörterbuch*’undaki *çabış* < *çav* “bağırma, çağırma, ses, şan ve şöhret” kaydından yola çıkarak, “başkumandan olan kağanın emirlerini kıtalara yüksek sesle bildirdikleri için yahut şan ve şeref sahibi insanlardan seçildikleri için bu ismi almış olsalar gerektir.” biçiminde filolojik açıdan kabul edilemez bir yorumda bulunur. Buna dayanarak, *çabış*ın İslamiyet öncesi Türk devletlerinde “sarayda türlü hizmetlerde bulunan memur sınıfı”na ve orduda küçük bir askeri rütbe”ye tekabül ettiğini belirtir (Köprülü -tarihsiz-: 362).

Bilgesi çabışı ben ök ertim (T 7, Rybatzki 1997: 45); *Küli çor... bilgesi çavuşı erti alpi bökesi erti* (Küli Çor D 5); *kutlugı udurgan buyrukı çabış sengün bodunu tokuz bayırku...* (Taryat K 4: Tekin 2004).

4.1.3. *Çabış*, çeşitli biçim ve anlamlarla Farsça, Arapça, Kafkas dilleri, Balkan dilleri, Lehçe, Macarca, Ukraynca ve Slovakçaya geçmiştir (TMEN III: 1055). Kelimenin Grekçe veya Farsça kökenli olabileceği üzerinde teoriler ortaya atılmıştır. Doerfer, bu fikirleri reddeder (TMEN III: 1055). *Çavışın çav* “ün, ses” bağlantısı ise, morfolojik açıdan izah edilemeyeceği için kabul edilemez.

4.1.4. *Çabış* unvanı bize göre, Türkçe *çap-* “vurmak” fiilinin isim gövdesidir. Bu tezi, *yargan* ve *kapgan* unvanlarının *yar-* ve *kap-* fiillerinden türemiş olması desteklemektedir (aş. bkz). “vurmak”, “yarmak”, “kapmak, kapıp almak” anlamlı fiillerden türeyen isimlerin, savaşçıl niteliklerin çok önemli olduğu eski toplumlarda unvan veya özel ad haline gelmesi tabiidir. Aşağıda *yargan* başlıklı kısımda izah edildiği gibi, *tarkan*, *kapgan*, *yargan*, *urungu* gibi unvan ve özel adlara eski Türk kültüründe sıkça rastlanmaktadır.

4.2. *çap-* “kesmek; biçmek; parçalamak; kesici bir aletle yaralamak veya öldürmek; koşmak; hızla ilerlemek; vurmak, dövmek” gibi anlamlarla tarihi ve modern Türkçede (*çap-*, *şap-*, *sap-* biçimleriyle) görülür (KB-73; DLT-II, KE-Dizin:157, GT:237; Räsänen 1969: 181). Batı Türkçesinde bu fiile, büyük bir ihtimalle İslam sonrası dönemde, Ar. **ضرب** *darb* “vurmak” sözünün analogik etkisiyle inorganik *-r* sesi girmiştir⁹. Clauson’a göre tabiat taklidi bir sözdür. Gürültülü hareketleri karşılayan geçişli ve geçişsiz birkaç görevi vardır (EDPT: 394).

4.2.1. *çap-* fiili, çeşitli biçim ve anlamlarla Farsçaya, Rusçaya, Lehçeye, Slovenceye de geçer (TMEN III: 1039). Bu fiilin ilk biçiminin *-kın* ekiyle türemiş isim gövdesi *çapkın* “her tarafa koşup bir yerde dikiş tutmaz, serseri; hovarda” anlamıyla Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır.

4.3. *-ş*, hareketi adlandırmak veya fiilin sonunda ortaya çıkan işi ifade etmek üzere isimler yapar (Kononov 1980: 92; Öner 1998: 76). *Akru-ş*, *oyna-ş*, *ük-ü-ş*, *tanı-ş*, *okşa-ş*, *bil-i-ş* gibi örneklerde niteleme adları yaptığı da görülür (Erdal 1991: 267). Türkçenin ilk metinlerden günümüze kadar, üretkenliği hayli yüksek olan bir ektir.

4.3.1. Bu ekin türettiği sözler, çoğunlukla kavram düzeyindedir. Bazen, fiil kökü geçişliyse fiilin nesnesini, geçişsizse failini gösterir. Bu sözlük birimleri hem soyut hem de somut kavramları kapsayabilir: *kargış* “lanet, beddua; lanetlenmiş kişi”. *-ş* ile yapılan isimler, hipotetik olarak geçişli fiillerin kılıcısını belirtirler. DLT’deki *Atış*, *Sühüş*, *Tokış* ve *Utüş* özel adları *at-* “atmak, vurmak”, *süh-* “mücadele etmek, savaşmak”, *tokı-* “vurmak”, *ut-* “zafer kazanmak” fiillerinden türemiştir. II. Göktürk Kağanlığı’nın kurucusu Kutlug’un

unvanı *El Teriştir* (Erdal 1991: 266). Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, fiillerden -ş ile türetilen kavram düzlemindeki sözler, özel adlara kaynak oluşturabilmektedir. DLT'deki kayıtlı özel adların yapısındaki fiil köklerinin anlamlarına bakıldığında “vurmak; atmak; vuruşmak; zafer elde etmek” gibi savaşçıl hareketleri karşıladıkları gözlenir. Bu bağlamda, *çabış* unvanının savaşçıl birkaç hareketin adı olan *çap-* fiilinin-ş ile türetilmiş gövdesi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

5. *buyruk* “kumandan; vekil”, “bakan, nâzır”, “mühürdar”, “âmir” (Räsänen 1969: 87; Gabain 1988: 271; Erdal 1991: 231; Hamilton 1998: VIII/3; Arat 1991: 422/34; DTS: 121).

5.1. Györffy *buyruku* “askeri maiyet” olarak tercüme edip Moğ. *nöker* “hükümdarın has birlikleri” ile eş görevde açıklar; ancak Doerfer, yazıtlarda *buyrukun* çokluk biçiminin hiç görülmemesine dikkati çekerek, her kağanın birden fazla *begi* olmasına karşılık sadece tek bir *buyruku* olduğunu belirtir: *bilge kagan ermiş alp kagan ermiş buyruku yeme bilge ermiş erinç alp ermiş erinç begleri yeme bodunu tüz ermiş* (KT D) (TMEN II:815). Giraud, *buyrukun* çokluk olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder (Giraud 1999: 127).

5.1.2. Çin kaynaklarında, Göktürk ve Uygur kağanlıklarında “hükümet”in dokuzar *buyruktan* oluştuğu kayıtlıdır. Bunlar, 6 dış, 3 iç-*buyruktur*. Hazar Devleti'nde Macarlar, başlarında her biri kağanlık tarafından tayin edilen birer *ür* bulunan 7 kabileden kurulu bir birlik oluşturmaktaydılar (Kafesoğlu 1995: 165). *ür* (< *buyruk*), bugünkü Macarcada “bey” anlamıyla yaşamaktadır (TMS: 68). Bu noktada iç ve dış *buyruklar* üstü yönetici bir *buyruk* varlığından söz etmek yanlış olmamalı. Kül Tigin Yazıtı'nda kayıtlı *buyruk*, iç ve dış *buyrukların* üstü, âmiri olmalıdır. Zira aşağıdaki örneklerden de görüleceği gibi, özellikle Uygur yazmalarında *buyruk*, çokluk biçimiyle de sık sık kaydedilmiştir.

5.1.3. *buyruk* unvanına verilen karşılıklarda “kumandan” ve “bakan” dikkati çekmektedir. Buna göre, Clauson'un tanımlaması en akla yatkın olanıdır: “Erken çağlarda resmi bir unvan. Sivil veya askeri özel görevleri yerine getirmek üzere kağan tarafından komuta edilen herkesi kapsayan genel bir terim.” (EDPT: 387). Bu tanım, yukarıda sözünü ettiğimiz eski Türk devletlerindeki askeri-sivil hayat ayrımının keskin sınırlarla ayrılmamasına da uyumaktadır. Giraud'a göre, “*buyruk* sözünü niteleyen *bilge*, *biligsiz* sıfatları, bunların daha çok idari danışmanlık rolü oynadıklarını düşündürür. *Beglere* ise savaşta rastlandığından, onlar askeri temsilciler olmalılar.” (Giraud 1999: 127). Ancak, bu fikrin çok zayıf bir olasılık olduğunu Giraud'un kendisi de kabul eder ve dönemin tüm siyasi hayatını askeri hadiselerin kapladığını belirtir. Eski Türklerde unvan ve rütbelerin sahipleri, aynı zamanda emirlerindeki askeri güçlerin başında her zaman savaşa hazır kumandanlardı (Kafesoğlu 1995: 269). Bir başka ifadeyle *buyruk*, *ayguç* gibi hem sivil hem

de askeri yükümlülüğü bulunan *begden üstün tarkan ve şadpıtın* aşağı bir unvandı. Aşağıdaki 3. örnekten de anlaşılacağı üzere, *buyruk* hem *bilge* hem de *alp*, yani hem idari hem de askeri nitelikleriyle öne çıkmaktadır.

5.1.4. *Kutlug Baga Tarkan Öge buyruku men* (Süci 3, Malov 1952: 84); *biriye şadapıt begler yırıya tarket buyruk begler* (KT G 1, Tekin 1988); *buyruku yeme bilge ermiş erinç alp ermiş erinç* (KT D 3, Tekin 1988); *kaganı ölti, buyruku begleri yeme ölti* (KT D 19, Tekin 1988); *Türgiş kagan buyruku az totokug eligin tutdı* (KT D 38, Tekin 1988).

5.1.5. Uygur metinlerinde metatezli *buryuk* biçimi de görülür. Bu biçim özelliğinden başka, Uygur döneminde *buyrukun* rütbece küçüldüğü ve *begden* altta, *inançtan* üstte bir mahiyet kazandığı anlaşılmaktadır: *inanç buryuk* (Malov 1951: 443); *ol buryuku bo yarlıgıg eşidip* (AY 624/8); *begkerü ötünti ol buryuku* (AY 638/1); *katunlar tigitler begler buryuklar* (AY 90/4); *katunlar tigitler begler buryuklar inançlar tayançlar arkası* (AY 417/1); *iç buyruk sebig kül erkin; tengride bolmış el etmiş bilge kanım içreki bodunu altmış iç buyruk başı inançu бага tarkan ulug buyruk tokuz bolmış bilge tay sengün* (Taryat B 6, Tekin 2004); *tokuz buyruk bing sengüt kara bodun turuyın kangım kanga ötünti* (Taryat G 4); *buyruku az sıpa tay sengün bodunu tongra ede* (Taryat K 3, Tekin 2004); *kutlugı udurgan buyruku çabış sengün bodunu tokuz bayırku...* (Taryat K 4, Tekin 2004); *Koçu buyruku il erdem* (Arat 1991: 422/34); *ulug küçlög inanç buyrukları erti* (Mayt. 7/6); *ol ödün inançları buyrukları eşidip kanka inça tep ötüntiler* (Hamilton 1998: VIII/7); *ol yir oruntaki beglerke buyruklarka inançlarka* (AY 195/8).

5.1.6. Clauson'a göre, Arap ve Fars kaynaklı resmi unvanlar kullanılmaya başlandığında “âmir” anlamından “emir” anlamına gelmiştir (EDPT: 387). Karahanlı Türkçesinde KB'de “müşavir, vezir” anlamı sürerken, TKT'de “buyruk, emir” anlamı belirginleşmeye başlar: *yime yakşı aymış bu türk buyruku / körür köz yaruku ogul kız okı* (KB 1163); *negü tir eşitgil öge buyruku / unıtma bunı sen biti hem okı* (KB 2941); *buyruk tangrıdın; anıng buyruku birle köndrür olarnı köni yol tapa* (TKT: 301). Kıpçak Türkçesinde “buyruk emir” anlamı koyulaşır; unvan bildirmek için isim tamlaması biçiminde kullanıldığı görülür: *buyruk iyesi* “kadı, hakim” (GT: 232). Oğuz Türkçesinde de buna denk bir gelişme yaşanır (TS I 725).

5.2. *buyur-* kökü, eski Türk yazıt ve yazma metinlerinde geçmez. Bu, kökün eski Türklerce bilinmediğinin bir delili olamaz. Sınırlı sayıdaki metin örneğinde, bazı kök biçimlere kimi zaman rastlanmaması yadırganmamalıdır. Uygur metinlerinde *keber-* “karnı şişmek” fiilinin kayıtlı olup, kök biçimi *kebe* “karnı şiş; hamile, gebe”nin ilk kez tarihi Kıpçak metinlerinde görülmesi gibi: *kaçan ölüm yağı kelser tolp etözün ıdıtıp sasıtıp içi içegüsü taşılıp karnı kéberip bagırsukları salınıp kan yiriy arıgsız birle katı üzüksüz akar* (TT X, 38).

5.2.1. *buyur-* fiilinin kayıtlı olduğu ilk tarihi metin DLT'dir. Kaşgarlı Mahmut, bu söze Oğuzca kaydını düşer. *Ol angar ayla buyurdı* (DLT IV:121; DLT III: 186). KB'de tek yerde geçer: *yana berk bu mülkni tutuğlı kişi /yaraklıg erenke buyurdı işi* (B 40). ESTY

5.3. *-k*, fiilin sonunda ortaya çıkan durumu tasvir eder. Niteleme adları veya fiil kök ve gövdelerinden çok çeşitli nesne adları yapan bu ek, tarih boyunca değişmeksizin hayli geniş bir şekilde kullanılmıştır (Öner 1998: 79, Erdal 1991: 224-225). *amra-k* “sevgili, dost”, *bedü-k* “büyük, yaz-uk “günah”, *ma-k* “dost” vb. Bu ekle oluşan şekiller, genellikle geçişli fiil köklerinin nesnelere veya geçişsizlerin öznelere işaret eder. *üz-ü-k*, *tut-uk*, *aksa-k*, *aç-ık* vb. (Erdal 1991, 225). Eski ve Orta Türkçe metinlerde *buyruk* dışında, *Inak* (TMEN II: 668), *Ayuk* (KB-İ: 275) gibi unvanların, *-k* ekiyle oluştuğunu gözlemekteyiz.

6. *yargan*, Göktürk alfabeli iki metinde (KT-B 2, Süci 2) özel adlarla birlikte bir unvan olarak geçer (Erdal 1991: 385). Malov “sudebnıy çin, palaç” olarak anlamlandırır (Malov 1951: 385). “cellat; hafiye; bir unvan” (EUTS: 187) *mançu apa yargan tarkan atıg birtim* (KT B 2, ETY I: 54); *Kırgız oğlu men, boyla kutlug yargan men, kutlug бага tarkan öge buyrukı men* (Süci: Malov 1952: 84).

6.1. Gabain *yargan*ın özel ad (Gabain 1988: 309), Bazin *tarkan*ın niteleyicisi olduğunu ileri sürer; Giraud da Bazin'e katılır (Giraud 1999: 118). Giraud'un da belirttiği gibi üst rütbeli devlet adamlarına ve komutanlara ait unvanların birçoğu sıfatlardan oluşmaktadır: bilge Tonyukuk; alp urungu totok; tüz bay küç bars külüg; kart atık inal öge vb. (Sertkaya 1993)

6.1.1. Süci *Yazıtı*'ndaki örnekten, *Boyla Kutlug Yargan* ad ve unvanlı Kırgız beyinin öncelikli üst kimliğinin, dolayısıyla bodun kimliğinin *Kırgız*, alt kimliklerinin ise *boyla kutlug yargan* ve *kutlug бага tarkan öge buyrukı* olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişi, bodun üst kimliğini belirttikten sonra, muhtemelen sırasıyla *yarganlık* ve *buyrukluk* görevlerini ifa ettiğini açıklamaktadır. Kişi, Kırgız olarak dünyaya gelmiş, “yüksek mahkeme üyeliği”¹⁰ (=yargan) yapmış ve “kumandanlık” veya “bakanlık”a (=buyruk) kadar yükselmiştir. Dolayısıyla bu kişinin, üst düzey bir “eski Kırgız devlet adamı” olduğu söylenebilir.

6.1.2. Çin kaynaklarına göre, Tonyukuk, Kapgan Kağan tarafından *ayguçılık* görevinden alınıp *yarganlığa* getirilir (Liu'dan Kafesoğlu 1995: 280). Buradan, *ayguçılık* ve *çabışlığın yarganlıktan* üst bir rütbe olduğu anlaşılır. Zira Bilge Kağan döneminde Tonyukuk kendisinin *çabış* olduğunu da kaydetmektedir.

6.1.3. İslam diniyle birlikte Göktürk devri unvanları ya üst düzeyliğini kaybedip rütbe küçülmesine uğramış ya da unvanlık kullanımını hızla kaybolmuştur. “Karahanlılar döneminde İslamiyet'in yayılmasıyla Kaşgar ve Yarkent gibi Türk şehirlerinde Türk *yargu*çuların yerine şer'i kadılar geçmeye başlar. Olcaytu, Özbek ve Temür zamanında divana, *yasa* mümessili olan *yargu*çu ile

beraber şeriatı temsil eden kadı da celbedilmişse de devleti idare eden hakim unsura mensup olanlarca bir cürmü sadır olunca şeriata değil, yarguya göre cezalandırılmıştır” (Togan 1981: 387).

6.2. *yar-* “keskin bir aletle kesmek, yarmak, bölmek, ayırmak” (EDPT: 954; IB: 63; Gabain 1988: 309; ESTY II: 133). Aynı anlamlarla ve ses değişimleriyle modern Türk lehçelerinde de yaşamaktadır: Az. *yar-*, Tat., Bşk. *yar-*, Kaz., Kklpk. *jar-*, Kırg. *car-* vb. Tarihi ve çağdaş Türkçenin kullanım alanı en yüksek fillere aittir. *yar-* → *yarlık-a-*, *yarı-dam* > *yardım* (Öner 2005), *yar-* → *yaz-* “yazı yazmak” (Şirin 2004) gibi üst anlam katmanlarına ulaşmış isim ve fiil türevleri bulunmaktadır.

6.2.1. *yar-* fiilinden gelişen bir başka hukuk terimi de *yargudur*. “yarma, kesme” alt anlam katmanından “olguları yarma ve gerçeği bulma nesnesi veya kavramı” biçimindeki üst anlam katmanına ulaşır. Nihai üst anlamını “karar, hüküm; mahkeme” ile kazanır (EDPT: 963). Türk kültür tarihinde *yargu*, kağanın başkanlık ettiği bir tür yüksek devlet mahkemesi niteliğini taşır. Burada kağan adına *töre* hukuku veya hükümlerini *yarganlar* ve onların alt kadroları uygular. Mori, Asya Hunlarında *tanhu*¹¹ ile sihri bağı olan aile üyelerinin *yargıçlık* görevi yaptığını belirtir (Kafesoğlu 1995: 280'den). Buradan, Türk devletlerinde çok eski çağlardan beri geniş bir adalet mekanizmasının varlığı gibi önemli bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

6.3. *-gAn* ekiyle oluşan sözler, birkaç istisna dışında geçişli ve geçişsiz fiillerin kılıcılarını gösterir (Erdal 1991: 382). Bu ekle oluşan bir başka unvan *kapgandır*. Geniş zaman partisibi çekimli bu biçimiyle “kapan, yakalayan” anlamındaki bu söz, “tuzak, kapan” anlamı kazanıp sözlük birimi haline gelir. Ttü'de *kapan* olarak yaşar. Özel ad *Kapgan*'ın aynı biçim olduğuna şüphe yoktur. Erdal'ın da belirttiği gibi, “tuzak, kapan” anlamlı bir sözün, savaşçıl niteliklerin çok değerli olduğu bir toplumda özel ad haline gelmesi normaldir (Erdal 1991: 384-385). Bu bağlamda, *tarkan* unvanını, Türkçe *tar-* fiiline bağlayan Eberhard ve Sinor'un teorilerini de göz ardı etmemek gerekir (TMEN II: 471; Eberhard 1945: 324). Elegeş, Çaa-Köl yazıtları ve Miran-I el yazmasında geçen *urungu* unvanı da bu görüşü destekler: *ur-* “vurmak” - *un* + *gu*.

Sonuç: Bu yazıda incelenen beş unvandan üçü (*bilge*, *ayguçı* ve *buyruk*), eski kültür dillerinde olduğu gibi “bilmek”, “öngörmek”, “tahmin etmek”, “salık vermek”, “buyurmak” vb. anlamlı fiillerden türemiştir (krş. Lat. *videre* “görmek” > wise, Lat. *commendare* “salık vermek, önermek” > *commandant* / *commander*, Ar. *emr* “buyurmak” > *âmir* vb.). *Çabış* ve *yargan* ise, savaşçıl ve mücadeleye dönük özelliklerin tüm eski devletlerde olduğu gibi Türklerde de çok önemli olması sebebiyle *çap-* ve *yar-* fiillerinden türemiş askeri-idari unvanlardır.

Bu unvanlar, morfolojik açıdan rahatlıkla izah edilen Türkçe fiil köklerinden gelişmiştir. Eski Türklerde farklı kültür veya diller aracılığıyla Türkçeye girmiş unvanların yanı sıra, bunların nicelik açısından çok ilerisinde duran Türkçe unvanlar mevcuttur. Bu yazıda, Türkçe unvanların fiil kaynaklılarının bir kaçı incelenmiştir. Türkçe unvanların isim kaynaklı olanları ise, ayrı bir değerlendirmeye konusudur.

Açıklamalar

- 1 Asya Hunlarında Hsien (bilge'nin Çincedeki karşılığı) eligler başta olmak üzere, sağlı-sollu 16 yüksek makamı işgal edenler, ordudan (başkent) talimat alan Hun prensleri idi. Hsien = bilgenin üstündeki mevki ise, tanhu = imparatordu (Bombacı 1975: 55; Kafesoğlu 1995: 264)
- 2 *El Bilge*, Göktürk kağanı Bilge Kağan'ın annesi ve Uygur kağanı Moyun Çor'un eşinin unvanlarıdır.
- 3 Orkun'un Ongin Yazıtı'nda Taçam okuyup "adına Ongin Yazıtı dikilen kağan" olarak anımlandığı söz, ilk kez Clauson tarafından ataçım "babacığım" olarak düzeltilmiştir (1957). Bu okuyuşu Tekin 1968 ve Sertkaya 1993 de kabul etmiştir. Buna istinaden Hoytu Tamir'deki Taçam sözü de, bize göre aynı biçimde düzeltilmelidir.
- 4 Uygur Devleti'nde bilge unvanı ve niteleyicisini taşıyan onüç kağan için bkz. Caferoğlu 1931: 112-113
- 5 ay erklig ugan meñü muñsuz bayat (KB-6); ayur miñ sena ol ugan teñrike (KB-3898); küdezsü ugan teñri imanımız (KB-6494). ugan, ilk örnekte "tanrı" anlamında, diğerlerinde ise "kadir, kudretli" anlamıyla tanrının niteleyicisidir.
- 6 wise < Orta İngilizce witen < Eski İngilizce witan ~ Eski Yüksek Almanca wizzan "bilmek" < Latince videre "görmek", Grekçe eidenai "bilmek" < Proto Hint-Avrupa *woid-/*weid-/*wid- "görmek" dolayısıyla "bilmek" (WID: 2624-2625)
- 7 Tonyukuk'un "müşavir, danışman, başbakan" gibi anlamlarla karşılanan aygucılık görevinden uzaklaştırıldığı 705-716 yıllarında yüksek mahkeme üyeliği (yargan) yaptığı bilinmektedir (Liu'dan Kafesoğlu 1995: 280).
- 8 Clauson 1962'de, Göktürk harfli metinlerde b harfinin hem b'yi hem de v'yi karşıladığını ileri sürer (Clauson 1962: 77). Buna istinaden çabış, çavuş olarak okur (EDPT: 399). Göktürk harfli metinlerde dudak seslerinin stop ve fricative olanlarını ayırt etme imkanının olmadığı doğrudur. İç ses ve son ses durumundaki b'lerin daha Göktürk döneminde fricative bir dönüşüm yaşadığını, bunun ani olarak Uygur döneminde başlamadığını da kabul ediyoruz; ancak, elimizde kesin bir yazılı belge olmadıktan sonra çabış sözünde v değişmesi yaşandığından söz edemeyiz.
- 9 İnorganik r türemesi, Batı Türkçesinde sep- > serp-, kutgar > kurtgar- > kurtar- örneklerinde de görülür.
- 10 Bu anlam Kafesoğlu 1985: 280'den alınmıştır.
- 11 Çin kaynaklarına göre, Asya Hunlarının hükümdarı şan-yü veya tan-hu lakabını taşır. Tanhu hakkında bkz. A. Donuk "Eski Türk Devlet Teşkilatında "Tanhu" Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", TKA XVII-XXI/1-2, 1979-1983, Ankara 1983, 205-209.s.

Kısaltmalar

- AY: Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, TDK Yay., Ankara
- BK: Bilge Kağan Yazıtı
- DLT (1998-1999): *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi* (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Ankara
- DTS: Nadalyayev, V.M.-Nasilov, D.M.-Tenişev, E.R.-Şçerbak, A.M (1969), *Drevnetjurkskiy slovar*, Leningrad
- EDPT: Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford
- ESTY: Sevortyan, E. V. (1978), *Etimologičeskiy slovar tyurskih yazıkov* (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie leksişeskie osnovı na bukvi B), Moskva
- ESTY II: Sevortyan, E. V. (1989), *Etimologičeskiy slovar tyurskih yazıkov* (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie leksişeskie osnovı na bukvi c, j, y), Moskva
- ETY: Orkun, H.N. (1994), *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara
- EUTS: Caferoğlu, A. (1934), *Uygur Sözlüğü*, İstanbul
- GT: Karamanlioğlu, A.F., (1978), *Gülistan Tercümesi*, MEB Yayınları, İstanbul
- Huast.: Huastanift
- IB: Tekin, T. (2004), *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara
- KB: Arat, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig*, TDK Yay., Ankara
- KE-Dizin (1997): *Kıyasü'l-Enbiya II* (Peygamber Kıssaları) Dizin (Haz. Aysu Ata), TDK Yay., Ankara
- KTS: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2003) (Haz. R. Toparlı-H. Vural-R. Karaatlı), TDK Yay., Ankara
- KT: Kül Tigin Yazıtı
- Mayt.: Tekin, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II, Maytrisimit Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara
- T: Tonyukuk Yazıtı
- TKT: Ata, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, TDK Yay., Ankara
- TMEN: Doerfer, Gerhard (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, 4 vols. I: Mongolische Elemente im Neupersischen, II: Türkische Elemente im Neupersischen, III: Türkische Elemente im Neupersischen, IV: Türkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden

- TMS: Csáki, Éva, *Török-Magyar Szótar*, Balassi Kiadó, Budapest 2001
- TS I (1963): *Tarama Sözlüğü I*, TDK Yay., Ankara
- TT VIII: Gabain, A. von (1954): *Türkische Turfan-Texte VIII*, Akademie-Verlag, Berlin
- TT X: Gabain, A. von (1959): *Türkische Turfan-Texte X*, Akademie-Verlag, Berlin
- UW: Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 5, ayatıl-âmgâklig*, Wiesbaden
- UW: Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien, Lieferung 4, asankelig-ayat*, Wiesbaden
- Üİ: Barutçu Özönder, Sema (1998), *Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks*, TDK Yay., Ankara
- WID (1971): *Webster's Third New International Dictionary*, USA

Kaynakça

- Arat, R.R. (1991), *Eski Türk Şiiri*, TTK Yay., Ankara
- Barthold, V.V. (1975), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (Yay. K.Y. Koprıman- A.İ. Aka), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara
- Bombaci, A. (1974), "On the Ancient Turkish Title 'Şađ", *Gururajamañjarika*, Studi in onore di Giuseppe Tucci, I, Napoli, 167-193
- (1975), "Prenses Hsien-Li Bilge'nin Kocaları", *İ.Ü. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 21, 45-63
- Boodberg, P.A. (1936), "The Language of the T'o-Pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. I, 167-185
- Caferoğlu, A. (1931), "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. I, İstanbul, 105-119
- (1934), Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", *Türkiyat Mecmuası*, c. IV, İstanbul, 1-43
- Clauson, Sir G. (1956), "A Note on Qapqan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956, 73-77
- (1957), "The Ongin Inscription", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1957, 177-192
- (1962), *Turkish and Mongolian Studies*, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London
- Czeglédy, K. (1951), "Yıltavar Unvanı", *Türkiyat Mecmuası*, c. 9, 1941-1946, İstanbul, 179-187
- Donuk, A. (1988), *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul
- (1983), "Eski Türk Devlet Teşkilatında 'Tanhu' Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2 1979-1983, Ankara, 205-208

- Eberhard, W. (1945), "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *TTK-Belleten*, c. 9, sayı 33-36, Ankara, 319-337
- Ecsedy, Hilda (1996), "Çin Menşeli Eski Türk Ünvanları" (çev. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 100, İstanbul, 185-193
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation*, vol. I-II, Wiesbaden
- (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill-Leiden-Boston
- Ergin, M. (1989), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul
- (1989), *Orhun Abideleri*, İstanbul
- Gabain, A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara
- Giraud, R. (1961), *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris
- (1999), *Göktürk İmparatorluğu* (çev. İ. Mangaltepe), Ötüken Yay., Ankara
- Golden, Peter (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş* (çev. Osman Karatay), KaraM, Ankara 2002
- Hamilton, J.R. (1997), "Tokuz-Oguz ve On-Uygur" (çev. Yunus Koç-İsmet Birkan), *Türk Dilleri Araştırmaları 7*, Simurg Yay., Ankara, 187-232
- (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası* (Çev. E. Korut-İ. Birkan), Simurg Yay., İstanbul
- Kafesoğlu, İ. (1995), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul
- Karaağaç, Günay (2001a), "Türkçede 'Başkanlık' Bildiren Birkaç Söz", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Bildiriler, 1. Cilt (A-K), Hazırlayanlar: Mustafa Argunşah, İsmail Görkem, Hülya Argunşah, Atabey Kılıç, Kayseri, 401-404
- (2001b), "Han ve Hakan Kelimeleri Üzerine", E. Ü. Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi X* (Üzbek Bayçura Özel sayısı), İzmir, 71-114
- Kononov, A.N. (1980), *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv*, Leningrad
- Köprülü, M.F. (1939): "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. II, 1932-39, İstanbul, 17-31
- (1941), "Alp", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c.I
- (1941), "Ata", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c.I
- (1941), "Bey", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c.I
- (tarihsiz), "Çavuş", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c.III
- Malov, S.E. (1951), *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad
- (1952), *Yeniseyskaya pis'mennost tyurkov*, Moskva-Leningrad
- Menges, K. H. (1958), "A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions", *Byzantion*, XXVIII, Bruxelles, 441-453

- (1968), *The Turkic Languages and People. An Introduction to Turkic Studies*, Otto Harrasowitz-Wiesbaden
- Moravcsik, Gy. (1958), *Byzantinoturcica II, Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*, Akademie Verlag, Berlin
- Ögel, B. (1957), “Doğu Gök-Türkleri Hakkında Notlar”, *TTK-Belleten* s. 81
- Öner, M. (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara
- (2005), “Yarlık Sözü Hakkında”, *TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildirileri*, 31 Mayıs-4 Haziran 2004, Simferopol-Kırım-Ukrayna, 241-243
- Özyetgin, M. (2001), *Ebū Hayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil:Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Ankara
- Pritsak, O. (1956), “Der Titel Attila”, *Festschrift für Max Weber zum 70. Geburtstag*, Wiesbaden, 404-419
- (1982), “The Old Turkic Title *γwry'p'ynt'*”, *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli, 403-406
- Rásony, L. (1993), *Tarihte Türklük*, TKAE, Ankara
- Räsänen, Martti (1949), *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki
- (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki
- Róna-Tas, A. (1998), “An East European Title of Turkic Origin: Ban”, *Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı*, J. P. Laut, M Ölmez, Freiburg/İstanbul, 305-309
- Rossi, Adriano V. (1982), “In margine a *On the Ancient Turkish Title Šaš*”, *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli, 407-449
- Rybatzki, Volker (1997), *Die Toñuquq Inschrift*, Szeged
- Sanping Chen (2002), “Son Of Heaven and Son Of God: Interactions Among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names”, *Titre de la Revue: Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. 12, part 3, 289-325
- Sertkaya, O.F. (1993), “Göktürk Yazıtlarında İsim ve Unvan Söyleme Geleneği”, *Uluslararası II. Türk Kültürü Kongresi 25-29 Eylül 1993*, c. 2, AKM Yay., Ankara, 593-600
- Shiratory, K. (1945), “Kaghan Unvanını Menşei” (çev. İ. Gökbakar), *TTK-Belleten* 1945, c. 9, s. 36, 497-504
- Şirin, H. (2004), “Türkçede Yaz- “Yazı Yazmak” Fiili Üzerine”, *Türk Dili*, s. 634, Ekim 2004, TDK Yay., Ankara, 563-571
- Tekin, T. (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana Un. Pub. Bloomington
- (1988), *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara
- (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yay., Ankara
- (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara

- (2004), *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri* (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitap, Ankara
- Tezcan, S. (1978), “Eski Türkçe *buyla* ve *bağa* Sanları Üzerine”, *TDAY-B 1977*, TDK Yay., Ankara
- Thomsen, V. (2002), *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Çeviren ve Yayıma Hazırlayan: Vedat Köken), TDK Yay., Ankara
- Tietze, A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, cilt I, A-E, İstanbul-Wien
- Togan, Z.V. (1981): *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul
- Turan, O. (1940-42), “İlig Unvanı Hakkında”, *Türkiyat Mecmuası*, cilt VII-VIII, İstanbul, 192-199

On the Structure of Some Titles in Old Turkish

Assist.Prof.Dr. Hatice Şirin USER*

Abstract: In this paper, Turkic titles *bilge*, *ayguç*, *çabış*, *buyruk* and *yargan* which were very high administrative-military degrees in Kokturk Kaganate period are studied. These titles were derived from Turkic verb stems and they are studied in this paper from the morphosemantics view and history of the Turkic culture. Verb stems used to form Turkic titles are evaluated with their morphemes and stem-suffix relations. It is concluded that a good deal of old Turkic titles were derived from common concepts (to know, to estimate, to foresee, to predict, to order etc) with other culture-languages, like Arabic, Greek and Latin.

Key Words: Old Turkic titles, *bilge*, *ayguç*, *çabış*, *buyruk*, *yargan*

* Ege University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / İZMİR
hatice@edebiyat.ege.edu.tr

Посол Бухареста Хамдуллах Супхи и гагаузы

Помощник Доцента Доктор Ёнджа Анзероглу*

Резюме: После закрытия Тюркских Очагов в 1931 году с вступлением Хамдуллаха Супхи на должность в Бухарестское посольство стал проявляться непосредственный интерес к гагаузам, живущим в Добрудже и Бесарабии. Для них были открыты школы и была обеспечена возможность их обучения в Турции. Были приведены все возможности для того, чтобы они достигли тюркского сознания и находились в тесном контакте с турками, и более того были приведены попытки обеспечения того, чтобы они полностью заселились в Анатолии. Однако Даже если 2 Мировая война и стала препятствием на пути к достижению этих целей историческим фактом является то, что для гагаузов эта деятельность была очень важной.

Ключевые слова: Посольство Бухареста, Хамдуллах Супхи, гагаузы, турки -христиане

* Университет Хаджеттепе, Институт Принципов Ататюрка и Истории Революции/ Анкара
hatice@edebiyat.ege.edu.tr